

ДИСКУСІЯ ЩОДО ПСИХОЛОГІЗМУ В НІМЕЦЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджуються історико-філософські аспекти дискусії щодо психологізму, що виникла в німецькій (і загалом у європейській) філософії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, зокрема – роль Едмунда Гусерля в цій дискусії, а також її соціальні та професійні чинники і наслідки.

Ключові слова: психологізм, антипсихологізм, соціологія науки, експериментальна психологія, феноменологія, Е.Гусерль.

Постановка проблеми. В історії філософії загальноприйнятим фактом вважається вирішальна роль Едмунда Гусерля в подоланні психологізму як своєрідної філософсько-логічної «хвороби» кінця ХІХ – початку ХХ століть. Утім, з погляду соціології науки, «загальноприйнятність» цього факту – точніше, оцінки і ролі Гусерля, і «хворобливості» психологізму, – не означає його істинності, а потребує доведення чи пояснення. Заглиблення у конкретну історичну (історико-філософську) ситуацію допомагає з'ясувати, як поставала ця подія, які були її можливі варіації чи вірогідні шляхи розвитку цієї ситуації, зрештою, чому сталося саме так, а не інакше. Адже істина торує собі шлях через вчинки людей, а люди завжди мають свої думки та особисті інтереси, тому шлях істини виявляється зовсім не таким прямим і однозначним.

Аналіз досліджень і публікацій. Як уже зазначено, історико-філософський сюжет щодо критики психологізму Е.Гусерлем є сьогодні скріше підручковим штампом, аніж предметом прискіпливого дослідження. Докладно й класично з позицій феноменологічної школи цей сюжет описано у відомій праці американського дослідника *Герберта Шнігельберга*, виданій вперше ще у 1950-х роках [див.: 5]. Проте в 90-ті роки до полеміки щодо психологізму та антипсихологізму з нового погляду – з позицій соціології знання – звертається *Мартін Куш*. Досліджуючи соціологію філософського знання, професор Кембриджу аналізує історичні перипетії антипсихологічної дискусії як приклад «чудового предмета для емпіричного дослідження співвідношення між раціональним і соціальним» [4, с.134]. У цьому контексті предметом аналізу стають не тільки філософські тексти *Фреге*, *Гусерля*, *Ердмана*, *Зігварта*, *Вундта* та інших мислителів, а й професійні інтереси, боротьба за професорські кафедри, війни та умонастрої. Безумовно, подібний підхід може виявити нові аспекти, чи навіть нові смисли та оцінки, здавалось би, добре відомих раніше історій.

Метою статті є з'ясування історичних і соціологічних контекстів відомої кампанії антипсихологізму, що пов'язується зазвичай з іменем Е.Гусерля та його «Логічними дослідженнями».

Мартін Куш у своїй праці «Психологізм» [див.: 6] намагається відповісти на питання про те, чому німецькі філософи кінця ХІХ – початку ХХ століть почали трактувати «психологізм» як фундаментальну філософську помилку. Відправним пунктом стає аналіз реакцій на публікацію І тому «Логічних досліджень» Е.Гусерля («Logische Untersuchungen», 1900), оскільки саме ця книга стала найбільш відомим і розлогим спростуванням психологізму, і водночас ключовою працею в тогочасному «спорі про психологізм» («Psychologismustreit»). При цьому відзначається, що серед німецьких філософів того часу не було однастайності щодо того, чи варто вважати аргументи Гусерля в цьому сперечанні вирішальними, чи навіть оригінальними.

Так, *П.Наторп* у своїй рецензії писав, що «антипсихологізм» Гусерля є лише неадекватним різновидом неокантіанської «критики пізнання». Він також вказував, що Гусерль фактично запозичує його, Наторпа, аргументи з більш ранньої праці «Про суб'єктивне і об'єктивне обґрунтування знання» («Über objektive und subjektive Begründung der Erkenntniss», 1887). У приватному листуванні Наторп вказує, що аргументи Гусерля були для неокантіанців «застарілою темою для обговорення», а пізніше заявляв публічно, що для неокантіанців немає «нічого нового» в критиці Гусерля [див.: 4, с.105]. *Вільгельм Шуппе* також вважав, що Гусерль лише виразив погляди, які він сам уже раніше розвивав у докладній системі. *Карл Хайм* розглядав працю Гусерля скоріше як резюме старих

аргументів, ніж як новий підхід до предмета. А *Вільгельм Вундт* вважав, що вирішального удару психологізм зазнав ще у 1880-і роки, коли вийшло перше видання його «Логіки» [див.: 4, с.105-106]. Крім цього, *Франц Brentano*, *Бенно Erdman*, *Теодор Ліннс*, *Алексіус Мейнонг*, *Кристов Зігварт* і *Вільгельм Вундт* публічно заперечували свою причетність до поширення психологізму, звинувачення в якому проти них висунув Гусерль.

Понад те, майже в усіх відгуках на «Логічні дослідження» доводилося, що Гусерль, «спростовуючи» психологізм, сам не уник цього помилкового вчення (власне, сам Гусерль у передмові до книги зізнається, що його надто критичне ставлення до психологічної логіки та теорії пізнання легко пояснюється словами Гете: «Ні до чого не ставишся так суворо, як до нещодавно відкинутих заблуджень» [2, с.13]). На думку критиків (*Наторп*, *Міхальчев*, *Вундт*, *Хайм* та ін.), психологізм знову зародився у Гусерля внаслідок того, що він розрізнув логіку та психологію, оперуючи двома видами законів: ідеальними логічними законами, відомими нам завдяки аподиктичній очевидності, та реальними законами природи, відомими нам завдяки індукції. Гусерлівська «Evidenz» («очевидність»), за Наторпом і Хаймом, сама була психологічним поняттям, і тому не могла гарантувати «абсолютної універсальності» логічних законів. Мовляв, Гусерль взагалі не пояснив, як ідеальні закони взагалі можуть бути відомі людям. Нарешті, сучасники звинувачували Гусерля в ігноруванні того факту, що закони природи також містять ідеальні елементи [див.: 4, с.107].

У свою чергу, *Мельхіор Палагій* і *Вільгельм Вундт* звинувачували Гусерля в іншій крайності – формалізмі, або логіцизмі. Зокрема, *В. Вундт* у статті «Психологізм і логіцизм» (1910) наполягав на тому, що загальний інтерес до антипсихологічних аргументів Гусерля був симптомом низьких стандартів у сучасній йому філософії. Гусерль проміняв психологізм на логіцизм, проте ці дві позиції є лише дзеркальним відображенням одна одної. «Психологізм бажає перетворити логіку на психологію; логіцизм бажає перетворити психологію на логіку» [цит. за: 4, с.107]. Втім, на думку *Вундта*, психологізм і логіцизм є пов'язаними між собою доктринами, вони легко переходять одна в іншу, приклади чого демонструють *Brentano* і *Гусерль*. Розвиваючи свої теорії свідомості, ці сучасні «схоласти» не звертають уваги на досягнення сучасної психології. Замість цього вони розглядають роботу свідомості як зв'язок логічних операцій, чим досягається фактичний тісний зв'язок між логікою і психологією. Тому «антипсихологізм» *Brentano* і *Гусерля* був нестабільним, він коливався між психологізмом і логіцизмом, вважає *Вундт*.

Як підрахував *М.Куш*, у період між 1870 до 1930 роками не менше 139 авторів були названі «психологістами», при цьому з 62 авторів, які звинувачували інших, 22 самі називалися серед звинувачуваних. Це, зокрема, *Корнеліус*, *Ієрузалем*, *Кюльпе*, *Ліннс*, *Майєр*, *Мейнонг*, *Наторп*, *Нельсон*, *Пелагій*, *Ріккерт*, *Зігварт*, *Штумпф*, *Віндельбандт*, *Вундт*, *Цієн*.

Термін «психологізм» з'явився 1870 р. – так *Йоганн Едуард Ерדманн* охарактеризував філософію *Фрідріха Едуарда Бенєке*. За *Бенєке*, психологія, побудована за законами природничих наук, повинна була стати основою філософії. Наступні автори погоджувалися з тим, що психологізм означає погляд, згідно з яким філософія ґрунтується на психології, але розходилися в тому, якими є «симптоми» цієї «хвороби», і якими мають бути «ліки» проти психологізму. Для *Гусерля* (принаймні, після 1910 р.) психологістом ставав будь-хто, якщо він заперечував неодмінність «трансцендентальної феноменологічної редукції». Для неокантіанців (зокрема, *Когена*), психологістською була будь-яка натуралістична (тобто не-трансцендентальна) філософія. Застосовувалися й інші критерії – психологізмом вважалася: будь-яка теорія пізнання, що виходила з учення *Канта*; будь-яке використання понять «очевидність» або «свідомість» у логіці чи епістемології; розуміння логіки як нормативної дисципліни, або як «технічного вчення»; розрізнення суб'єкта і об'єкта пізнання без врахування того чи є суб'єкт емпіричним, чи трансцендентальним; будь-який етицизм, тобто використання таких понять, як «цінність» або «належне» в теорії пізнання; будь-який різновид наївного реалізму; розуміння знання як відповідності реальності; будь-яка спроба розмежування різних наук або в термінах їх предметів, або в термінах їх методів; будь-яке визначення культури, яке містить апеляцію до людини; розуміння природничих наук як

продукту людської культури. Навіть спроба вважати психологію філософською дисципліною характеризувалась як «інвертований психологізм» [див.: 4, с.108-109].

Насправді реакція проти психологізму була викликана тією «науковою експансією», яка відчувалася з боку фізіології та експериментальної психології з середини XIX ст. При цьому створена *Г.Т.Фехнером* психофізика була розвинена в експериментальну психологію як дисципліну не без участі інституційно оформленого руху, що з'явився пізніше. Фехнер був «відчуженим» фізиком, який присвятив багато років написанню пантеїстичних і антиматеріалістичних філософських праць. Його праці не мали успіху з причини поширеної в середині XIX ст. реакції на ідеалізм. У 1850 р. він вдався до дослідження експериментів *Е.Г.Вебера* з тактильної та мускульної чутливості з метою встановлення математичних законів сприйняття. Це дослідження було невід'ємною частиною пантеїстичної системи Фехнера – за допомогою законів психофізики він намагався наочно довести, що свідомість і матерія є двома сторонами одного загального цілого, і що весь фізичний світ складається з душ, пов'язаних між собою за допомогою фізичних тіл [див.: 1, с.87].

До 1830 р. великі ідеалістичні системи відстоювали статус філософії як над-науки, але ці претензії були спростовані швидким розвитком природничих наук, який очолювали спочатку хіміки, а потім фізіологи. Наступ на спекулятивну філософію очолив фізик і фізіолог *Герман фон Гельмгольц* – у 1845 р., будучи студентом у Берліні, він разом із групою молодих вчених (*Еміль Дюбуа-Реймон*, *Ернст Брюкке* і *Карл Людвіг*) дав клятву наслідувати принцип: «Ніяких інших сил в організмі, крім загальних фізичних і хімічних». До кінця 1860-х років вчені майже позбавили філософію її академічної репутації та претензій на звання «над-науки» [див.: 1, с.98].

Вундт починає свою кар'єру як фізіолог у 1857 р., під час піку конкуренції за заново утворювані кафедри фізіології. Упродовж 17 років він залишається доцентом, і не отримавши в 1871 р. кафедру фізіології в Гайдельберзі (у 1870-х роках вже кожний німецький університет мав кафедри фізіології), переходить до філософії (Гельмгольц, вочевидь, розглядав це як зраду; за деякими джерелами, саме антагонізм, який відчував Гельмгольц до свого колишнього асистента, став на заваді останньому отримати призначення до Берліну в 1894 р.). У 1874 р. він отримує філософську кафедру в Цюриху, а вже через рік – у Ляйпцигу.

Тим самим експериментальна психологія проникла всередину філософії. Сам Вундт наполягав, що експериментальна психологія є філософською справою, і тому назвав свій журнал «Філософські дослідження» («*Philosophische Studien*»), який видавався з 1881 до 1902 р. Як визнавав пізніше сам Вундт, ця назва була скоріше полемічною, вона була покликана показати, «що нова психологія зазіхає на те, щоб бути однією з філософських дисциплін» [див.: 4, с.109]. Під керівництвом Вундта в Ляйпцигу було захищено не менше 186 дисертацій.

Вундт, використовуючи емпіричні методи Фехнера з дослідження чуттєвого сприйняття, запропонував будувати метафізику на міцному фундаменті, перетворюючи у такий спосіб філософію на науку. Низка філософів – *Брентано*, *Мюллер*, *Штумпф*, *Еббінгауз* – зацікавились цими методами. Ще будучи доцентом, Штумпф зустрічався з Фехнером і Вебером; Мюллер листувався з Фехнером; Еббінгауз повернувся до академічного світу після знайомства з «Елементами» Фехнера. Брентано, хоча й посилається на Фехнера, Гельмгольца і Вундта у своїй «Психології з емпіричного погляду» («*Psychologie vom empirischen Standpunkt*», 1874), насправді відчув найменший вплив, і найменше вдавався до експериментаторства. Власне, саме Вундт найбільш чітко сформулював ідеологію «філософської революції» [1, с.99-100].

Приклад сприяв тому, що й інші професійні філософи почали створювати власні психологічні лабораторії та концентруватися на дослідженнях у галузі експериментальної психології – *Герман Еббінгауз*, *Ернст Мойман*, *Георг Елліас Мюллер*, *Карл Штумпф*. *Карл Марбе* заявив, що традиційна філософська психологія відрізняється від експериментальної психології так само, як робота філософів-досократиків відрізняється від результатів і методів сучасного природознавства. Марбе передбачав, що «настане час, коли вивчення психології буде мати для філософа таке саме значення, яке в наш час відіграє вивчення математики для фізика, фізики – для хіміка, класичної філології – для історика античності» [цит. за: 4, с.110]. А Вундт доводив, що його психологія є неодмінним результатом історії філософії, і що вона призначена бути посередником у спорах, які виникають між філософією та іншими дисциплінами. Хоча

психологія стала самостійною наукою, Вундт наполягав, що вона, внаслідок своєї важливості, не повинна інституціонально відокремлюватися від філософії.

Проте, *В.Віндельбанд* ще 1876 р. заявив, що експериментальна психологія не є частиною філософії, і що психологи не повинні посідати філософські кафедри. Паралельно з 1890 до 1920 р. виникло декілька проектів філософської (не-експериментальної) психології (*Дільтей, Гусерль, Ліннс, Мейнонг, Наторп*). Усі ці проекти ставилися до експериментальної психології як до фізіології та наполягали на своєму антипсихологізмі. Але зазначена вище множинність критеріїв психологізму ставила під удар критики й ці проекти.

Критика психологізму мала й своєрідний ідеологічний підтекст, адже натуралізм, у якому його звинувачували, вважався першою ланкою в ланцюзі, що вів до матеріалізму, соціал-демократії, загального релятивізму та скептицизму. Гусерль у «Філософії як строгій науці» (1911) розглядає психологізм у розділі «Натуралістична філософія» («будь-яка психологічна теорія пізнання ... вступає на легкий шлях змішування чистої та емпіричної свідомості, тобто вона "натуралізує" чисту свідомість» [3, с.15].), вважаючи його, разом з історичним релятивізмом, головною небезпекою для проекту строгої філософії. *В.Віндельбанд*, однак, розглядав захоплення експериментальною психологією як своєрідну моду, «дух часу», який виявлявся скоріше в зароблянні грошей, ніж у прагненні до освіти та високих цілей [див.: 4, с.112].

Зрештою, лише Гусерль у «Логічних дослідженнях» надав терміну «психологізм» більш точного змісту, жорстко пов'язавши його з натуралізмом, скептицизмом і релятивізмом (див. главу 7 – «Психологізм як скептичний релятивізм» [3, с.128-176]). З тих пір, як був доведений зв'язок між психологізмом і релятивізмом, кожен, звинувачений у психологізмі, був змушений захищатися.

Дискусія – не стільки наукова, скільки публічна, досягла апогею в 1912–1913 роках, після обрання експериментального психолога *Еріха Єнша* професором філософії в Марбурзі після *Когена*. Провідні філософи – *Наторп, Ейкен, Гусерль, Ріккерт, Ріль та Віндельбанд* – виступили з протестом, і оприлюднили заяву, в якій вимагали припинення призначень на філософські кафедри університетів експериментальних психологів. Заяву підпили 107 філософів німецькомовних університетів Німеччини, Австрії, Швейцарії [див.: 4, с.115]. Власне, ще у «Філософії як строгій науці» Гусерль обурювався тим, що думка про психологію як фундамент «наукової філософії» стала аксіомою серед природничих груп на філософських факультетах, і «ці факультети, поступаючи тискові природничиків, завзято намагаються покласти філософську професуру на таких дослідників, які, можливо, є видатними у своїй галузі, проте до філософії мають не більше внутрішнього тяжіння, ніж, наприклад, хіміки або фізики» [3, с.35, прим.].

Втім, під час війни німецькі «психологісти» і «антипсихологісти» об'єдналися у звинуваченнях у «психологізмі» в бік англійців і французів. Так, *В.Вундт* у праці «Нації та їхні філософи: Глава про Світову війну» (1915) говорить про психологізм лише в контексті обговорення англійської філософії; а *П.Наторп* у книзі «Німецька душа» (1918) пов'язував психологізм з анти-ідеалістичним духом британців і французів [див.: 4, с.116].

Дискусія зійшла нанівець після 1-ї світової війни. Так, «Підручник логіки на підставі позитивізму» *Теодора Цієна* (1920) міг бути розцінений як психологістський за будь-яким критерієм, але залишився практично непоміченим. Того ж року вийшла праця *Віллі Муга* «Логіка, психологія і психологізм», яка давала чудове резюме аргументів «за» і «проти» Гусерля, і претендувала на звинувачення у психологізмі ще більшого кола філософів, – але й вона залишилася без відповіді. *М.Куш* наводить кілька причин такого «згасання» суперечки [див.: 4, с.115-116].

Причини, про які говорить *М.Куш* як про такі, що припинили дискусію між психологізмом та антипсихологізмом, при цьому – з перемогою антипсихологізму, всі мають соціологічний, а не аргументативний характер. Дискусія була припинена не в результаті перемоги раціональних аргументів. Зокрема, йдеться про те, що саме звинувачення в психологізмі в попередній час так часто використовувалося, що зрештою вже втратило свій аргументативний потенціал. Звинувачення в психологізмі, наприклад, уже ніяк не завадили величезному успіху «Занепаду Європи» *О.Шпенглера*. На перші ролі в 20-ті роки виходять нові філософські проекти – філософська антропологія, екзистенціалізм, – і дискусія проти психологізму переходить у розряд історичного спадку. Канонізація текстів Гусерля сприяє тому, що саме він залишається, зрештою, харизматичним героєм цієї «перемоги». Проте, як зазначає *М.Куш*, «у той час у Німеччині навряд чи хто читав Фреге, а перед Першою світовою

війною аргументи Гусерля були розцінені багатьма німецькими філософами як помилкові, неоригінальні та психологістські. Надавати аргументам Гусерля і Фреге силу, здатну скинути психологізм і вигнати експериментальну психологію з філософії, – означає переписувати історію з погляду тих, кого ми вважаємо сьогодні своїми героями. Таке переписування історії стосовно політичних подій здобуло дурну славу, і немає причин, з яких ми повинні терпимо ставитися до нього в нашій історії філософії» [4, с.131].

Висновки. Отже, дискусія довкола психологізму, що розгорнулася в німецькій (власне, в європейській) філософії наприкінці XIX – на початку XX століття, мала не тільки суто філософський, змістовний вимір, тобто аргументативне обґрунтування відмінності логіки і теорії пізнання від психології та їх феноменологічного характеру. Ця дискусія мала своє завершення в цілком конкретних подіях із життя наукових і навчальних установ – у інституціональному розвитку експериментальної психології, у заміщенні філософських кафедр університетів психологами (не-філософами), у загальній експансії експериментальної психології, що претендувала на суспільне визнання як єдина наукова основа філософії.

Всі ці суто життєві моменти викликали природний опір німецьких філософів, при цьому цей опір, зрештою, мав не тільки теоретичний, а й практичний вимір – у вигляді публічного протесту проти заміщення філософських кафедр не-філософами.

Що ж до власне теоретичних аргументів, то певна розмитість, невизначеність явища, позначеного, починаючи з 1870 р., як «психологізм», спричиняла несистемність і неефективність його критики, провокувала взаємні (власне, небезпідставні) звинувачення серед філософського кола в цьому «гріху», а отже, сприяла до певного часу й інституційним успіхам експериментальної психології. Е.Гусерлю, безперечно, вдалося значною мірою систематизувати антипсихологічну аргументацію, хоча багато аргументів було вже сформульовано до нього. Тому самі собою праці Е.Гусерля, спрямовані проти психологізму, в перші роки після їх видання викликали суперечливе ставлення і не мали того «вбивчого» ефекту, про який говориться сьогодні. Лише після Першої світової війни, коли сама дискусія зійшла нанівець – внаслідок зміни історичної обстановки і появи нових філософських проєктів – поступова канонізація Е.Гусерля перетворила його на основного «героя» антипсихологічної «битви». Не применшуючи його заслуг, варто все ж таки мати більш реальну картину цього важливого епізоду недавньої європейської історії філософії.

Література

1. Бен-Дэвид Дж. Социальные факторы при возникновении новой науки: случай психологии /Дж. Бен-Дэвид, Р.Коллинз //Логос. – 2002. – № 5-6 (35). – С. 79-103.
2. Гуссерль Э. Логические исследования. Том 1. /Э.Гуссерль //Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – С. 6-288.
3. Гуссерль Э. Философия как строгая наука /Э.Гуссерль //Логос. Международный ежегодник по философии культуры. – 1911. – Кн. 1. – С. 1-56.
4. Куш М. Социология философского знания: конкретное исследование и защита /М.Куш //Логос. – 2002. – № 5-6 (35). – С. 104–134.
5. Шпигельберг Г. Феноменологическое движение. Историческое введение /Г. Шпигельберг; [пер. с англ. под ред. М.Лебедева, О.Никифорова]. – М.: Логос, 2002. – 680 с.
6. Kusch Martin. Psychologism: a case study in the sociology of philosophical knowledge /Martin Kusch. – London – New York: Routledge, 1995. – 327 p.

Summary

Goian Ihor. The Discussion Round Psychologism in German Philosophy of the End of XIX – the Beginnings of XX Century. In article historico-philosophical aspects of discussion round psychologism which has arisen in German (and as a whole in European) philosophies in the end of XIX – the beginnings of XX century, in particular, a role of Edmunda Gusserlja in this discussion, and also its social and professional reasons and consequences. **Keywords:** psychologism, antipsychologism, science sociology, experimental psychology, phenomenology, E.Gusserl.